

УДК 947.2:323.311

А. А. Дамарад, старшы выкладчык (БДТУ)

АСАБЛІВАСЦІ ДЗЕЙНАСЦІ ДВАРАНСКІХ ДЭПУТАЦКІХ КАМІСІЙ У БЕЛАРУСІ І УКРАЇНЕ Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX СТ.

У канцы XVIII ст. беларускія і ўкраінскія тэрыторыі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. З таго часу тут распаўсюджваюцца нормы дваранскага самакіравання. Практыка працы дваранскіх дэпутацкіх сходаў паказала спецыфічныя злоўжыванні і асаблівасці, якія былі засяроджаны вакол прызнання дваранскага статусу з аднаго боку і імкнення ўладаў аказваць уплыў на прымаемыя рашэнні.

Belorussian lands were included into the Russian Empire at the end of the 18th century as a result of the Polish-Lithuanian Commonwealth's Partitions. Since that time russian norms of noble self-government where extend. Work practice of these establishments showed specifics of abuses and feature which were concentrated round confirmation of the noble status and desire of the authorities to have impact on decision-making.

Уводзіны. Беларускія і ўкраінскія землі ў першай палове XIX ст. сталі арэнай супярэчлівай, але адначасова мэтанакіраванай палітыкі расійскага ўрада па нівеліроўцы спецыфічных асаблівасцяў, што існавалі тут з часоў Рэчы Паспалітай. Раздаючы дзяржаўныя землі, працягваючы эксплуатацыю сялянства, самадзяржаўе, тым не менш, не магло не ўлічваць ролю мясцовага дваранства ў жыцці краю. Напалеонаўскія войны паказалі, што значная частка шляхты яшчэ жыве «сармацкім» рамантызмам. З іншага боку паступовае развіццё капіталізму і неабходнасць перабудовы гаспадаркі вялі да фактычнай дэкласацыі гэтай часткі грамадства. У такіх умовах і разгортвалася дзейнасць створаных паводле падабенства з такімі ж ва ўнутраных губернях Дваранскіх дэпутацкіх сходаў.

Асноўная частка. Дваранскае самакіраванне ў Расійскай імперыі было замацавана толькі ў час кіравання імператрыцы Кацярыны II. Распачалі вырашаць гэтую праблему яшчэ пры Пятры I, аднак канкрэтныя вынікі працы па стварэнні дваранскіх саслоўных органаў з'явіліся толькі з прыняццем у 1785 г. «Жалаванай граматы дваранству». Між тым, на тэрыторыі беларускіх і ўкраінскіх губерняў з XVI ст. існавала грамадская і прававая традыцыя шляхецкіх павятовых соймаў. Таму дваранскія павятовыя сходы не сталі чымсьці новым для мясцовага шляхецтва. Важным, на нашу думку, бачыцца праблема выкарыстання магчымасцяў новых саслоўных органаў прадстаўнікамі мясцовай шляхецкай грамады.

Адным з найважнейшых аспектаў дзейнасці Дваранскіх дэпутацкіх сходаў стала вызначэнне дваранскага статусу шляхты былой Рэчы Паспалітай. Такая праца пачалася яшчэ з першага падзелу, а са з'яўленнем сістэмы дваранскага самакіравання была перададзена менавіта дэпутацкім сходам. Вядома, што вялікая колькасць прэтэндэнтаў на афіцыйны дваранскі статус на тэрыторыі Беларусі і правабярэжнай Украіны

непакоіла афіцыйныя дзяржаўныя органы. Аднак праблема ўскладнялася і тым, што асноўную масу мясцовай шляхты ўключалі ў шостую частку радаслоўных кніг. Пытанне аб нейкім замежным паходжанні ў дачыненні да дваранскай асобы практычна любой са славянскіх нацыянальнасцяў тады практычна ўвогуле не ставілася. Такім чынам, тытулаваныя фаміліі праходзілі па пятай частцы кніг, а нетытулаваныя шляхта ў асноўнай сваёй масе ўпісвалася ў шостую частку. Так, у дваранскіх спісах Гродзенскай губерні падаўляючая большасць шляхты праходзіла менавіта па 1-й і 6-й частках (364 і 385 родаў адпаведна) [1, с. 4, 16]. Гэта складала 91,5 % ад іх агульнай колькасці. У Магілёўскай губерні ў гэтых частках радаводнай кнігі ўнесены 273 і 641 шляхецкія роды адпаведна (66%). Выпадкі ж атрымання асабістага дваранства, празванага князем М. М. Шчарбатавым «поподленным», па выслузе, вайскавай ці «статскай», практычна, выключныя [2, с. 24]. Такім чынам, новай уладай мясцовае дваранства разглядалася ўвогуле як гістарычная частка расійскага, што фармальна павінна было ўключаць першае ў склад апошняга проста аўтаматычна. Але на практыцы ўсё аказалася значна складаней.

Гісторыя выбарных шляхецкіх устаноў паказала ўсе хібы ў паводзінах прадстаўнікоў «палітычнай эліты». Не адмовіліся ад такой практыкі і пры выбарах у дваранскія дэпутацкія сходы. У прыватнасці, падчас выбараў у дваранскі сход Падольскай губерні ў 1808 г. паліцыя арыштавала значную частку дэпутатаў, звольніла губернскага маршалка і віцэ-губернатора. У 1809 г. выбары ў Віленскай губерні ўвогуле не адбыліся па прычыне знішчэння спісаў выбаршчыкаў і скрыні з бюлетэнямі [4, с. 335]. Увогуле ў адзначаны перыяд тэрыторыя былой Рэчы Паспалітай лічылася месцам канцэнтрацыі такіх парушэнняў і злоўжыванняў, дзе шляхта бясчынствавала і ўжывала гвалт. Рэвізіі паказвалі, у прыватнасці, што ў беларускіх

і ўкраінскіх губернях дваранскія сходы ўносілі ў дваранскія спісы асоб без права на такі статус. Аднак справядліва будзе адзначыць, што падобныя праявы беззаконня і гвалту мелі месца і ў іншых рэгіёнах. Напрыклад, арышты дэпутатаў за бойкі і парушэнне парадку выбараў, унясенне ў дваранскія спісы пабочных асоб мела месца ў Арлоўскай, Тульскай і Курскай губернях [4, с. 335].

Увогуле ў Дваранскіх дэпутацкіх сходах беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх губерняў рашэнні па прызнанні ў шляхецкай годнасці сталі адным са значных аспектаў працы. Улады імкнуліся зрабіць іх надзейным элементам на шляху змяншэнні колькасці асоб шляхецкай годнасці ў заходніх губернях. Грунтаваліся гэтыя рашэнні на прадстаўленых доказах. Напрыклад, род Карповічаў меў прывілей караля Станіслава Аўгуста ад 1775 г. на шляхецтва і купчую на маёнтка Быкаўшчызна з сялянамі. На падставе дакументаў дэпутацкі сход зацвердзіў у шляхецтве адзначаны род яшчэ 8 снежня 1798 г. [5, л. 1–2]. У архіўнай справе маюцца два фармулярныя спісы, якія сведчаць, што Антон Міхайлавіч Карповіч дасягнуў па ваеннай службе звання палкоўніка, узнагароджаны ордэнамі Св. Георгія 4-й ступені, Св. Уладзіміра 4-й ступені «з бантам», Св. Ганны 2-й ступені, залатой шпагай з надпісам «за храбрость», медалямі ў памяць 1812 г. і за ўзяцце горада Парыжа ў 1814 г., і, акрамя таго, з'яўляецца камандзірам Чацвёртага Егерскага палка. Ягоны бацька Міхаіл Восіпавіч таксама служыў у расійскім войску: у Віленскім пяхотным палку ён быў паручыкам [5, л. 7]. Узнагароджанне Антона Карповіча адзначанымі ордэнамі паспрыяла прызнанню правоў ягонага роду, паколькі кожны з іх сам па сабе ўжо даваў права на спадчыннае дваранства. У першай палове XIX ст. у Расійскай імперыі канчаткова склаўся сістэма ордэнаў. Прычым да сярэдзіны 1820-х гг. узнагароджанне ордэнамі Андрэя Першаазваннага, Св. Кацярыны, Св. Аляксандра Неўскага, Св. Ганны, Георгія Пабеданоснага, Св. Уладзіміра давала спадчыннае дваранства любой асобе незалежна ад сацыяльнага статусу. У 1831 г. да гэтых ордэнаў дадалі яшчэ два, заснаваных у Царстве Польскім, – Белага арла і Св. Станіслава. З гэтага вынікае, што прызнанне ў 1842 г. Герольдыяй сыноў чыноўніка 12 класа Івана-Бернгарда Ягоравіча Утгофа, узнагароджанага ў 1834 г. ордэнам Св. Ганны трэцяй ступені, у спадчынным дваранстве Расійскай імперыі сведчыць аб прыналежнасці да вышэйшай сацыяльнай групы яшчэ да выдання гэтых юрыдычных актаў. Запісаны Утгофы былі ў радаводную кнігу Гродзенскай губерні, паколькі мелі родавы маёнтка у пружанскім павеце [1, л. 4].

Важным у дзейнасці дваранскіх дэпутацкіх сходаў стала імкненне дзяржаўнай адміністрацыі абмежаваць іх кампетэнцыю і аказваць уплыў на працу. Галоўнай зацікаўленай асобай былі, безумоўна, губернатары. У цэлым па краіне вядома шмат выпадкаў умяшання губернскай адміністрацыі ў справы дваранскіх сходаў. Нягледзячы на тое, што атачэнне Аляксандра I пастаянна прапаноўвала абмежаваць паўнамоцтвы органаў дваранскага самакіравання, улады вымушаны былі ісці нават на арышты і крымінальныя пераследаванні некаторых губернатараў, напрыклад у Калужскай губерні. Такіх выпадкаў на тэрыторыі Беларусі і Украіны не было, бо спецыфічныя мясцовыя ўмовы прыводзілі нават да перавышэння кампетэнцыі самімі дваранскімі сходамі. Шырока вядомай стала прапанова Віленскага дваранскага сходу вызваліць сялян ад прыгону. Рэакцыя Аляксандра I была жорсткай: вымову аб'явілі губернатару і яго намеснікам, а непасрэдна дэпутатам было ўказана на недапушчальнасць умяшання ў дзяржаўныя справы [4, с. 337]. Тэндэнцыя да абмежавання ўплыву дваранскіх сходаў прасочвалася нават у пытаннях узнагароджання дваранскіх маршалкаў. Так, гэтая працэдура ў Кіеўскай губерні яшчэ з пачатку XIX ст. была пастаўлена ў залежнасць ад губернатара. Немагчымасць выражаць свае карпаратыўныя інтарэсы зніжала імкненне да працы ў дваранскіх сходах. Напрыклад, на выбары ў Валынскай губерні ў 1809 г. з'явілася толькі 78 чалавек.

Змены ў палітыцы адносна шляхты заходніх губерняў пасля паўстання 1830–1831 гг. і пад асабістым уплывам імператара Мікалая I прывялі да змянення парадку правядзення дваранскіх выбараў у заходніх губернях. Незадаволенасць царскай адміністрацыі нежаданнем мясцовай шляхты служыць на цывільнай і вайскавай службе вылілася ў кастрычніку 1835 г. у спецыяльнае распараджэнне аб выбарах ў гэтых губернях. Паколькі асноўная маса выбарных пасад займалася асобамі, якія або не служылі ўвогуле, або служылі кароткі тэрмін, «высочайшым» распараджэннем у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Валынскай, Падольскай губернях і Беластоцкай вобласці прадугледжвалася забарона на абранне тых, хто праслужыў дзяржаве менш за 10 год, а на вакантныя месцы патрабавалася прызначаць чыноўнікаў паводле распараджэння міністра ўнутраных спраў. Адзінае выключэнне было зроблена для асоб, якія праслужылі два трохгадовыя тэрміны па выбарах. Яшчэ раней, у 1831 г., было прынята «Палажэнне аб выбарах і сходах». Гэтым дакументам уведзіўся маёмасны ценз на ўдзел у выбарах. Голас мелі тыя дваране, якія валодалі не менш чым 100 душами прыгонных або не менш

трыма тысячамі дзесяцін зямлі. Самае цікавае, што тыя шляхціцы, які не дасягалі цэнзу, дэлегіравалі на дваранскія выбары ўпаўнаважаных. Маёмасць немаможных шляхецкіх родаў складалася да патрабуемай цэнзам колькасці. Гэта, відавочна, нагадвала старыя традыцыі выбару паслоў на сойм з адной агаворкай: калі ў часы існавання Рэчы Паспалітай мясцовы сход вызначаў дэлегатаў з агульнадзяржаўнымі паўнамоцтвамі, то цяпер мясцовая шляхецкая карпарацыя выбірала прадстаўнікоў на губернскім узроўні. Каб зразумець, наколькі вялікім быў цэнз, трэба зразумець, што такой вялікай колькасцю прыгонных нетытулаванага шляхта ў сваёй большасці не валодала. Так, у Лідскім павеце адным з нешматлікіх выключэнняў, які меў неабходны для выбараў цэнз, былі Расудоўскія. Ім належала 310 рэвізскіх душ прыгонных.

Пасля 1831 г. можна заўважыць таксама і праявы пэўных перагібаў у адносінах да часткі шляхты. Так, паводле С. Л. Лугаўцовай, асабліва ўвага ўдзялялася чыноўнікам з мясцовых дваран. Даследчыца прыводзіць прыклад адхілення ад службы засядацеля Полацкага суда Свірцэўскага толькі па падазрэнні ў спачуванні паўстанцаў [6, с. 13]. Ілюстрацыяй неспаспяхоўнасці палітыкі ў адносінах да небагай шляхты беларускіх зямель можа служыць імкненне прыцягнуць яе на ваенную службу. Стварэнне Медыка-хірургічнай акадэміі павінна было вырашыць праблему недахопу ваенных урачоў. Сучасны даследчык А. М. Лукашэвіч сведчыць, што «асобое внимание уделялось претендентам из «польских» губерний: «Как вероятно в губерниях от Польши присоединенных трудно будет найти людей, основательно российский язык знающих; то и достаточно будет, если молодые люди сии разумеют российский язык будут; ибо ученье преподаётся на языке сем и на латинском» [7, с. 10].

Так, агульнаімперская сістэма дваранскіх выбараў шляхтай беларускіх зямель была ўспрынята як нейкі новы варыянт выбарнай соймавай сістэмы, што існавала ў скасаванай Рэчы Паспалітай. Высвятляюцца нават факты стварэння на павятовым узроўні нечага накшталт шляхецкіх міні-ці нават мікракарпарацый. З гэтага вынікае, што адной з перашкодаў на шляху да поўнай інтэграцыі нетытулаванага шляхты ў склад расійскага дваранства была жывучасць старых соймавых традыцый. У гістарычнай перспектыве гэта замаруджвала нівеліроўку мясцовых асаблівасцяў, а ў практычным плане ўскладняла працу дваранскіх выбарных органаў заходніх губерній Расійскай імперыі. Аднак новыя пакаленні мясцовай шляхты, якія ўжо не прытрымліваліся палітычных традыцый колішняй Рэчы Паспалітай, у цэлым удала адаптаваліся

да новых умоваў. Але калі маёмасныя і кар’ерныя чаканні шляхты былой Рэчы Паспалітай не спраўдзіліся або, ва ўсякім выпадку, спраўдзіліся не цалкам, яе антыпатыя да новай улады, мусіць, прапарцыянальна павялічвалася.

Указ 19 кастрычніка 1831 г. замацоўваў ускладнены двухступенны парадак пацвярджэння дваранскіх праў шляхтай спачатку ў дваранскіх дэпутацкіх сходах, а затым у Герольдыі Сената. Тым, хто здолеў пацвердзіць сваё дваранства, гарантаваліся ўсе правы і перавагі дваранства Расійскай імперыі. Для тых прадстаўнікоў шляхты заходніх губерняў, якія не даказалі дваранства, спецыяльна быў створаны новы грамадскі стан аднадворцаў заходніх губерняў. Такія асобы і імкнуліся рознымі спосабамі трапіць у лік дэпутатаў, каб мець магчымасць захаваць дваранскі статус.

Паказчыкам загрузанасці такой працы дваранскіх сходаў стала колькасць разгледжаных спраў у Мінскай, Віленскай і Гродзенскай губернях: за 1798–1833 гг. Было выдадзена 16 163 дэкрэтаў аб пацвярджэнні шляхецтва [8, с. 20].

Само па сабе прадстаўленне дакументаў аб шляхецкім паходжанні не заўсёды дазваляла атрымаць статус двараніна Расійскай імперыі. Напрыклад, шляхцічы Гродзенскай губерні Грыгаровічы прыступілі да працэсу даказвання паходжання яшчэ ў пачатку XIX ст. Аднак, нягледзячы на прызнанні губернскім дэпутацкім сходам дваранскіх правоў у 1802 і 1838 гг. Герольдыяй, Грыгаровічам двойчы ж было адмоўлена.

Прычым губернскаму дваранскаму сходу асобна прадпісвалася прадставіць звесткі, «в какой разряд поступил». Падобны лёс напачкаў Івана Катоўскага, які ў 30-я гг. XIX ст. быў запісаны ў мяшчане. У 1835 г. ён здолеў даказаць сваё шляхецтва на губернскім узроўні, але ў лістападзе 1840 г. быў выдадзены ўказ Сената, дзе гаварылася, што «Временное присутствие Герольдии не может признать Котовского в дворянском достоинстве». Матывацыя адмоўнага рашэння таксама грунтавалася на тым, што Катоўскія не маюць ва ўласнасці маёнтка. Не мелі сваёй зямлі і Маслоўскія з Дзісенскага павета. З рашэння дваранскага сходу ад 1802 г. аб прызнанні Маслоўскіх у шляхецкай годнасці вынікае, што яны арандавалі зямлю ў памешчыцы Грабніцкай. У 1834 г. Васіль Сямёнавіч Маслоўскі разам з сынамі Амброзіем і Францам яшчэ фігуруе як шляхціч. Падрабязнасці пазбаўлення іх дваранскіх правоў невядомы, але ў 1862 г. Франц Маслоўскі, трыццацідвухгадовы шараговы жаўнер Віцебскага пяхотнага палка, які размяшчаўся ў г. Чанстахоў, звярнуўся да камандзіра гэтай вайскавай часткі

з дакументамі на дваранства. Зразумела, што нават пасля перасылкі гэтых дакументаў у дваранскі сход яго саслоўны статус застаўся без змен. Інакш складваўся працэс пацвярджэння шляхецкіх правоў роду Івашкевічаў. Справа ў тым, што ў іх не было дакументаў на маёнткі Хадаркевічы і Парадневічы, хаця дэ-факта гэтыя ўладанні ім належалі. Гэта пацвярджалася сведчанямі «от дворян и помещиков Минской губернии», на аснове якіх, а таксама іншых дакументаў губернскага дваранскага дэпутацкага двайчы, у 1802 і 1809 гг., выносіў рашэнні аб захаванні шляхецтва Івашкевічаў і ўнясенні іх у першую частку радаводнай кнігі.

Цікава, але большая частка дваранскіх спраў пасля разгяду на губернскаму ўзроўні ў Герольдыю не перадаваліся. З усёй колькасці названых вышэй дэкрэтаў па трох губернях у Санкт-Пецярбург перадалі толькі 976 [8, с. 20]. Адною з прычынаў такой сітуацыі было і тое, што сярод перададзеных дакументаў былі выяўлены падробкі. У выніку тармазіўся працэс замацавання ў дваранскім статусе прэтэндэнтаў, што вымагала ад уладаў пастаянна падаўжаць яго канчатковы тэрмін пасля скаргаў мясцовых губернскіх маршалкаў.

Заклучэнне. Такім чынам, дзейнасць дваранскіх дэпутацкіх сходаў у першай палове XIX ст. была засяроджана вакол вырашэння «шляхецкага пытання». У Беларусі іх дзейнасць змяняла характар толькі ў час кіравання генерал-губернатора М. Мураўёва. Ва ўкраінскіх губернях ініцыятарам стварэння інвентарных камісій, якія ў тым ліку правяралі адпаведнасць дакументаў рашэнням дваранскіх дэпутацкіх сходаў, стаў прызначаны генерал-губернатарам Кіеўскай губерні Д. Г. Бібікаў. Убачыўшы ягоную руплівасць у процідзеянні карпаратыўным інтарэсам шляхты заходніх губерняў, Мікалай I зрабіў яго таксама генерал-губернатарам Падолья і Валыні. Вынікам такіх мерапрыемстваў стала больш значная у параўнанні з Беларуссю колькасць асоб, якія так і не зацвердзілі свой дваранскі статус. Пікавымі гадамі ў такім «сумным» для шляхецкай грамады рэчышчы стала менавіта дзейнасць ва Украіне Бібікава. Гэта дазваляе зрабіць выснову аб значнай ролі чала-

вечага фактара ў кантэксце дзейнасці дваранскіх дэпутацкіх камісій і выніках іх працы.

Літаратура

1. Алфавитный список дворянских родов Гродненской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу. Гродно: Губ. тип., 1900. 17 с.
2. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. М.: «Наука», 1979. 303 с.
3. Тумилович Г. Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Минск, 1995. 20 с.
4. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 гг. СПб.: тип. Тренке и Фресно, 1906. 722 с.
5. ЛДГА. Ф. 391. Воп. 5. Спр. 281. «Дело об установлении дворянского происхождения рода Касперовичей Лидского уезда герба Янина». 170 л.
6. Луговцова С. Л. Власть и общество: противостояние правительственных чиновников и местного дворянского общества белорусских губерний (30–40-е годы XIX в.) // Актуальные проблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.): да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.: матэрыялы Рэсп. навукова-тэарэт. канф., Мінск, 23 лют. 2007 г. / БДПУ; рэдкал.: А. І. Андрала [і інш.]; навук. рэд. А. П. Жытко. Мінск: БДПУ, 2007. С. 12–16.
7. Лукашевич А. М. Мелкопоместная шляхта Беларуси в стратегических планах военного ведомства России в начале XIX в. // Актуальные проблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.): да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.: матэрыялы Рэсп. навукова-тэарэт. канф., Мінск, 23 лют. 2007 г. / БДПУ; рэдкал.: А. І. Андрала [і інш.]; навук. рэд. А. П. Жытко. Мінск: БДПУ, 2007. С. 8–12.
8. Sikorska-Kulesza, J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Warszawa: «Ajaks», 1995. 116 s.

Поступила 15.03.2014